

היחס לאחינו שפרשו מדרכי התורה והמצות

[עיון במשנתו ההלכתית של הראי"ה קוק זצ"ל]

באורות ישראל פרק ד' אהבת ישראל (אורות עמ' קמ"ח) קובע הרב זצ"ל "אהבת ישראל והעבודה של הסניגוריא על הכלל ועל הפרטים איננה רק עבודה הרגשית לכדה כי אם מקצוע גדול בתורה, וחכמה עמוקה ורחבה רבת הענפים..." המשבר הרוחני העמוק שפקד וממשיך לפקוד את עם ישראל, כאשר רבים מאוד מבני עמנו פרשו מדרכי התורה, אמונתה, מצותיה, מוסרה והשקפתה, עורר בעיה מהותית קיומית הנוגעת לאחדותו של עם ישראל ועצם קיומו, והיא שאלת יחסה והשקפתה של התורה כלפי אותם אחים טועים.

משנתו של הרב זצ"ל מהוה מקור מרכזי לקביעת השקפתה של תורה בסוגיא נכבדה זו. אולם עיקר העיון בכתבי הרב התייחס לתחום הרעיוני השקפתי יותר בחלק "העבודה הרגשית" ופחות מתחום הברור ההלכתי באותו חלק שהוא "מקצוע גדול בתורה וחכמה עמוקה ורחבה רבת הענפים" בענין אהבת ישראל והעבודה של הסניגוריא על הכלל ועל הפרטים כדברי הרב דלעיל.

מאמרו של הרב "על במותינו חללים" (קובץ סיני י"ז, א'-ה') פותח בפנינו "חלון" לעיון במשנתו ההלכתית של הרב ודרך הברור והלכון ההלכתי, לקביעת יחסנו לאחים שפרשו מדרכי התורה והמצות. יתר מזו, במאמר זה קבע הרב את

ההלכה והוראתה כמסגרת החיונית והבסיסית, שדרכה ומתוכה חייבים אנו לבנות את יחסינו כלפי אחינו שפרשו מהתורה ולעצב ע"פ עקרונות ההלכה, לפרטיה את לבנו, תחושתנו והשקפתנו ביחס כלפיהם. ואלו דבריו בפנותו לסופר אז"ר, "שמא תאמר ליישב ע"פ הנוסח הרגיל..., הספר הוא ספר והלב עושה את החיים, וכיון שהלב נלחם בספר - הראשון הוא המנוצח. במטותא ממך חביבי, אל נא תרפא שבר גדול על נקלה. הספר וכל אגפיו - גילויו של הלב הם, ואיזה לב - לב האומה, הלב של נשמתה הלב של תמצית כל הוייתה, של מעמק חייה, זה הלב דוקא בספר הוא מונח וגנוז, ותוך כל גרגיר המתגלה מאוצר הספר המון רב של לב ושל חיים מונחים. וחשבונו של עולם גדול המקיף אותנו ברוחבו ומושל עלינו בעזו וחקיו הכבירים אנו צריכים להביא כאן... וחשבונו של עולם ברור, הנראה לנו עין בעין, כמו שהוא עם כהליו ונוראותיו. אחים חביבים - שנואים, נשמות קדושות - משוקצות כטומאת הנדה. אוי מה היה לנו". קביעתו זו של הרב זצ"ל משתלבת לראיתו הכוללת ביחס למקומה של ההלכה, מצותיה ופרטי דקדוקי קיומה בעצוב דמותו של אדם מישראל, תכונותיו מצותיו, מוסרו והשקפותיו הטהורים. באורות, זרעונים מאמר "חכם עדיף מנביא" באה לידי ביטוי ברור השקפה זו של הרב בזה"ל "המצות המעשיות כולן ופרטי הלכותיהן ככל דיוקם הנמרץ, איך בהמשך הזמן על ידי קיומם ותלמודם, הרגלם וחבתם, יצא הנעם הפנימי החבוי בהם וזרם החיים האלקי הטהור יגרש בעזו את חשכת עבודת אלילים מבלי תוכל עוד קום, ואיך העזיבה האיטית המזלזלת במעשים, בענפים ודיוקים, מפתחת דרך של הרס, מאבדת את הכלים שבם יקלט הרוח העליון..."

ראיה יסודית ומופלאה זו ראויה ליתר ברור והעמקה אצל העוסקים במשנתו הרחבה והגדולה של הרב. פן זה שכתורתו והשקפתו לא זכה להארה הנדרשת, למרות שלענ"ד יש לראותו ככרית התיכון המאחד וממזג את שני חלקי תורתו בהלכה ואגדה וכהגות והם בהתמזגותם מהוים את תורת ה' תמימה. כפי שכתב הרב באורות הקודש ח"א עמוד כ"ה "ההלכה והאגדה צריכות הן להתאחד זו עם

זו ההכרח המביא לעסוק בשתייהן יחד, מוכרח הוא להביא גם כן את ההתאחדות הרוחנית שלהן" והוסיף שם עמוד כ"ג "ומתוך כך נעלה היא התורה מכל נבואה ותחמי תורה עדיפי מנביאים מצד התוכן העליון שממנו הם יונקים את החיים הרוחניים שלהם... וצריך הדור להיות חמוש בגבורה, בגדולי תורה, בעלי מסורת, בעלי תורה בהלכה שכח האגדה ונטית שפעת רוח הקודש והידור הופעת קבלת רוח הנבואה לא יחסר להם"...

לעיון וברור בנושא נכבד זה יש ליחד מסגרת נפרדת בעזה"י ועוד חזון למועד. נחזור לבירור ההלכתי בדברי הרב במאמרו "על במוחינו חללים" שנכתב בשנת תרע"ב עקב בקשתו של הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ-אז"ר - שהרב יכתוב דברי הספד והערכה לשומרים שנמנו על תנועת העבודה ונפלו חללים. בשעתו לא פרסם אז"ר את המאמר מחמת תכנון אך מאוחר יותר פורסם בקובץ זכרון לזכר הרב, סיני אלול תש"ה (כרך י"ז) ע"י בנו הגרצ"י קוק זצ"ל.

במאמר מציג הרב את לכטיו ההלכתיים, האם ההלכה מתירה לומר דברי אבילות והספד והערכה על אחים שפרשו מדרכי התורה ושמירת מצותיה. כאשר במס' שמחות פרק ב' הלכה י' ובעקבות זו פסק הרמב"ם בהל' אבל פרק א' ה' י' הובאו דבריהם ונפסקו להלכה בשו"ע יו"ד סימן שמ"ה סעיף ה' "... כל הפורשים מדרכי צבור והם האנשים שפרקו עול המצות מעל צוארם ואין נכללים בכלל ישראל בעשייתם ובכבוד המועדות וישיבת בתי כנסיות וכתבי מדרשות אלא הרי הם כבני חורין לעצמן כשאר האומות וכן המומרים והמוסרים כל אלו אין אוננים ואין מתאבלים עליהם אלא אחיהם ושאר קרוביהם לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ואוכלים ושותים ושמחים". ואמנם הרב מעלה אפשרות לחלק ולהבחין בין פורשי צבור קמאי לבתראי. וכלשונו "הפורשים מדרכי ציבור שבזמן הזה לאו פורשים מדרכי ציבור גמורים הם אלא מעשה תקופת ההתכוללות בידיהם". ובהמשך שם כתב "שוגגים הם הצעירים המרפקים על אהבת האומה וחפץ תחייתה, כשהם מתרחקים ממקור חייה ברעיון ובדרכי חיים, וחלילה לנו לדון את השוגג כמזיד"...

בלשון אחר, הרב משתמש באותה הבחנה וחלוק שקבע הרמב"ם ביחס לקראים בהלכות ממרים פרק ג' הלכות א'-ג' שלמרות שהקראים שאינם מודים בתורה שבע"פ הרי הם בכלל האפיקורסין ועליהם כתב שם בהלכה ב' "מאחר שנתפרסם שהוא כופר בתורה שבע"פ [מורידין אותן] ולא מעלין והרי הוא כשאר כל האפיקורסין והאומרים אין תורה מן השמים והמוסרין והמומרין שכל אלו אינם בכלל ישראל"... הוסיף הרמב"ם שם בהלכה ג' "במה דברים אמורים באיש שכפר בתורה שבעל פה במחשבתו וכדברים שנראו לו והלך אחר דעתו הקלה ואחר שרירות לבו וכופר בתורה שבעל פה תחילה כצדוק וכייתוס וכן כל התועים אחריו, אבל בני התועים האלה ובני בניהם שהביאו אותם אבותם ונולדו בין הקראים וגדלו אותם על דעתם הרי הוא כתינוק שנשבה ביניהם וגדלוהו ואינו זריז לאחוז בדרכי המצות שהרי הוא כאנוס ואע"פ ששמע אח"כ שהוא יהודי וראה היהודים ודתם הרי הוא כאנוס שהרי גדלוהו על טעותם. כך אלו שאמרנו האוחזים בדרכי אבותם הקראים שטעו לפיכך ראוי להחזירן בתשובה ולמשכם בדרכי שלום עד שיחזרו לאיתן התורה".

הרי זה הרמב"ם הבחין בין צדוק וכייתוס וכל התועים אחריו לבין בניהם ובני בניהם שהביאו אותם אבותם וגדלו על דעתם שהם כתינוק שנשבה ביניהם וגדלוהו שהרי הוא כאנוס והדין של מורידין ואין מעלין שנאמר למי שאינו מכלל ישראל עקב כפירתו בתושב"ע או היותו מומר או מוסר. אך כאשר הוא נתגדל ונתחנך ע"י אבותיו על כפירתו ואינו זריז לאחוז בדרכי המצות מאחר והוא אנוס, הוא לא יוצא מכלל ישראל לגבי הדין דמורידין ואין מעלין והוא נשאר אחינו ורענו ולכן היחס כלפיו נשאר כאל שאר אחים בדרכי שלום.

מסקנת דברי הרמב"ם שלא עצם המצב של כפירה בתורה שבע"פ מוציא אדם מכלל ישראל וקובע את חובת היחס, ע"פ ההלכה, כלפיו, אלא שיש לבחון את הנסיבות שהביאו למצב של כפירה ועזיבת המצות וכאשר הנסיבות הם של שגגה

או אונס כתינוק שנשבה, נשאר יחס ההלכה וחובת האחריות למרות שבפועל חסרים האמונה וקיום המצוות אצל אותו אדם.

קביעתו של הרמב"ם מהוה בסיס להלכות אחרות שנפסקו ביחס כלפי מי שאינו בתורה ומצוות, בהל' ריבית יו"ד סימן קנ"ט סעיף ג' כתב הרמ"א "תינוק שנשבה לבין העובדי כוכבים ואינו יודע מתורת ישראל כלל דינו כקראים ואסור להלוות לו בריבית (וכן משמע מב"י לדעת הרמב"ם) ולכן מומרת לעבודת כוכבים שיש לה בן מן העובדי כוכבים שהבן הרי הוא כמוה ונקרא מומר אסור להלוות לו בריבית דהוי כתינוק שנשבה לבין העובדי כוכבים". וכאר הרמ"א את טעם ההלכה בדרכי משה (הביא דבריו הש"ך שם ס"ק ח') דדוקא למומר עצמו שיודע רבונו ומתכוין למרוד בו אבל זה שנתגדל בין העובדי כוכבים הוא שוגג. וכן הדמוי שדמה לקראים שגם בהם פסק השו"ע שם לאסור להלוותם בריבית ומקור ההלכה הם דברי הרמב"ם.

והוסיף בהלכה זו בשו"ע הרב בעל התניא בהל' יו"ד הל' ריבית סעיף ע"ט... ואע"פ שאח"כ שמע שהוא יהודי וראה היהודים ודתם הרי הוא כאנוס הואיל ונתגדל בין הנכרים על דינם ואינו מן המורידין לד"ה וכן הקראים אסור אפי' להלוות ריבית לד"ה אף שכופרים בתורה שבע"פ אין להם דין אפיקורס לענין מורדין לפי שאינם כופרים מדעתם אלא אבותיהם הדיחו אותם וגדלו אותם על דינם והרי הם כתינוק שנשבה ביניהם וגדלוהו על טעותם שאנוס הוא".

יש לציין דעל דברי הרמ"א הסתמך להלכה בשו"ת מהרש"ג ח"א יו"ד סימן ה' ביחס לאחינו שפרשו מדרכי התורה והמצוות אם יש היתר להלוותם בריבית וכתב בזה"ל "וא"כ בהנך ישראלים אשר בעיירות הגדולות שכבר אבותיהם ואבות אבותיהם קלקלו מעשיהם זה כמה וכמה שנים והדור החדש אינם יודעים מתורת ישראל כלל כי לא נתגדלו בין ישראל, מסתבר לומר שאין דינם כמומר אלא כתינוק שנשבה, לדין העכו"ם וכן שמעתי מאבא מורי הגאון נ"י זה כבר שיש לחוש לזה שלא לעשותם לגמרי מומרים".

החזון איש בחלק יו"ד הל' שחיטה סימן ב' ס"ק כ"ח הרחיב את ההתבססות על דברי הרמב"ם להלכות אחדות המתיחסות לפורשים מדרכי המצות. ביחס להלכה שאח מומר לא זוקק ליבום (הוראה בשו"ע אה"ע הל' יבום סימן קנ"ז סעיף ד') כתב החזו"א שם "ועוד יש בזה תנאי שלא יהיה אנוס וכמש"כ הר"מ פ"ג הלכות ממרים ה"ג דבניהם ותלמידיהם חשיבי כאנוסים וכתנוק שנשבה ותנוק שנשבה מביא קרבן כדאמר בר"פ כלל גדול ומצווין אנו להחיותו ואף לחלל עליו השבת בשביל הצלתו ובהגה"מ פ"ו מהל' דעות כתב שאין רשאין לשנאתו אלא אחר שאינו מקבלו תוכחה ובסוף ספר אהבת חסד כתב בשם הגר"י מוולין דמצוה לאהוב את הרשעים מה"ט והביא כן מתשובת המהר"ם לובלין כי אצלינו הוא קודם תוכחה שאין אנו יודעין להוכיח ודיינין להו כאנוסין ולכן אי אפשר לנו לדון בזה לפטור מן היבום וכן לענין שאר הלכות".

הרי דהחזו"א קובע דהדין של כתינוק שנשבה דהוי כאנוס מתיחס גם להלכה שאין מומר זוקק ליבום וכן לענין שמי שהוא כתינוק שנשבה שנקרא אנוס אינו מומר ולכן מצווין אנו להחיותו ואף לחלל עליו את השבת בשביל הצלתו וכן ביחס למצות אהבה ואסור שנאה וסיים וכן לענין שאר הלכות.

ואמנם שם בסימן א' ס"ק ו' כתב החזו"א ביחס לדין שחיטתו של תינוק שנשבה "ותינוק שנשבה בין העכו"מ דינו כישראל ושחיטתו מותרת שהיא בחזקת שאם יודיעוהו וישתדלו עמו כשעור ההשתדלות שהוא ראוי לשוב לא יזיד לבלתי שוב, אמנם אחר שהשתדלו עמו והוא מזיד וממאן לשוב דינו כמומר, ושעור ההשתדלות תלוי לפי התבוננות הדיינים כאשר יופיעו ברוח קדשם בהכרעת דינו ומה שנחלקו אחרונים ז"ל בצדוקים כדורות האחרונים אי חשיבי כאנוסים היינו בהכרעת שיעור הידיעה שיודעים ממציאאות ישראל ושאבותיהם פירשו מהם ונותנים כתף סוררת אי דיינין להו בשעור ידיעה למחשב מזיד או לא ואכתי אנוסים הם. ובאמת צריך לדון על כל איש ואיש בפרט. ובמ"ב סי' שפ"ה סק"א ובשה"צ שם אות ב' כתב דדעת כל הפוסקים דגם צדוקי מחלל שבת בפרהסי' דינו כעכו"ם

לענין בטול רשות ותמה על הב"י והט"ז והמ"א שהקילו, תמוה מאוד דהרי הב"י בעצמו הביא דברי תו' ודן רק על הני דשכיחי גבן דבהן שפט ב"י דמעשה אבותיהן בידיהן אבל הצדוקים שמזמן הש"ס ודאי מזידין היו, וכן הצדוקים שבסוף זמן הגאונים אפשר דמזידין היו... וכמו כן אותם שאבותיו פרשו מדרכי הצבור והוא נתגדל ללא תורה, דינו כישראל לכל דבר ונמי צריך למוד שעור ידיעתו אי לא חשיב מזיד, ואותו שדיינינן ליה כאנוס זוכין ערוכו עבורו".

בלא להכנס לברור דברי הפוסקים והמפרשים בהלכות השונות, קביעתו של הרמב"ם שעזיבת האמונה, התורה והמצוות שנגרמה כתוצאה מנסיבות של בנים שנתגדלו ונתחנכו על טעותם הרי הם כאנוסים ושוגגים כתנוק שנשבה, מהוה יסוד בכל ההלכות ביחס לאחים שפרשו מדרכי התורה והמצוות.

כאמור גם הרב זצ"ל כאשר דן בשאלה האם ניתן להספיד ולומר דברי הערכה לאחים שפרשו מדרכי הצבור באמונה ובשמירת מצוות התורה העלה את היסוד שיש לראות את אותם אחים כשוגגים וכאנוסים עקב הנסיבות שהביאו אותם למצב זה. למרות זאת אין הרב רואה בנימוק כזה טעם מספיק לשנות את ההלכה שהפורשים מהצבור והם שפרקו עול מצות מעל צוארם שאין מתאבלים עליהם, וז"ל "אמנם אין הדעה מתקררת עדין, הקצף העז של האומה איננו מתפייס עדיין כל צרכו מכחן של חילוקי סברות שבין פורשי מדרכי צבור קמאי ובתראי" שומה עלינו להבין דעת הרב שהלכות הקשורות באכילות ביחס לאחים הטועים אינם משתנות גם כאשר הם נחשבים כשוגגים ואנוסים.

ואמנם מצינו מחלוקת בין ראשונים ר"י ור"ת, שהובאה במרדכי על מס' סנהדרין סימן תשט"ז בזה"ל, "נשאל לר"י על עסק קטן בן שנה או שנתיים שהמיר דתו עם אמו ומת אם מתאבלים עליו או לאו והשיב נ"ל דמתאבלין עליו דודאי גדול אין מתאבלין עליו כדאמר פ' נגמר הדין (דף מו ע"ב) ולא מתאבלין ואמרינן בגמ' (דף לט ע"ב) כאבוד רשעים רינה אבל קטן מה שהכניסוהו בדת אחרת מה מעלה ומה מוריד והו"ל כאילו לא המיר ור"ת אומר דאין מתאבלין

עליו וראיה מתוספתא דסנהדרין קטני עיר הנדחת שהודחו עמה... סוף דבר אומר רבינו תם שאין [מנהג] להתאבל עליו". וכן הוכאה המחלוקת באור זרוע הל' אבילות תכ"ח, השו"ע יו"ד הל' אבילות שמ"ה סעיף ו' הכריע כר"ת "קטן בן שנה או שנתיים שהמיר עם אמו ומת אין מתאבלין עליו" הרמ"א שם סימן ש"מ סעיף ה' הביא דעות ר"י ור"ת והכריע כר"ת. הגר"א שם בביאורו ס"ק י"ב באר טעם שיטת ר"י דמתאבלין על הקטן שהמיר משום שהוא כתינוק שנשבה וציין שם "כמ"ש ברפ"ז דשבת, תנוק שנשבה". וצ"ע מדוע לר"ת ולשו"ע והרמ"א הטעם דאנוס כתינוק שנשבה אינו מספיק כדי לנהוג אבילות על אותו קטן.

אכן הדגול מרבכה בהגהתו על דברי השו"ע ביו"ד סימן שמ"ה סעיף ו' התקשה בהכרעתו שלא לנהוג אבילות על קטן שהמיר עם אמו או אביו ובתוך דבריו שם ציין את העובדה שהקטן עצמו אנוס הוא ובסוף דבריו שם כתב "... לכן אני תמה על השו"ע שהכריע להקל ואולי כיון שהאבילות הוא דרבנן וא"כ אם נודע ביום ראשון שהוא להרבה פוסקים דאורייתא יש להחמיר, ועוד נלע"ד דע"כ לא הקיל אלא בשאר קרוביו אבל אביו של הקטן אם המיר עם אמו או אמו אם המיר עם אביו ודאי יש להתאבל שהרי רגמ"ה ישב על בנו י"ד יום ואם כי כתבו שמחמיר על עצמו היה היינו שזה המיר לרצונו אבל קטן האב או האם יש להתאבל ובפרט אם נודע ביום א', וכיון שהתחיל ביום א' שוב עבדינן כר"י ואינו פוסק כל ז'".

הרי שלדעתו יש להתחשב בזה שהקטן הוא אנוס והמיר עם אביו או אמו שלא לרצונו ולכן חלק על השו"ע והרמ"א ולא פסק כר"ת אלא כר"י לפחות באבילות דיום הראשון.

בתשב"ץ ח"ב סי' קל"ט דן בענין בן משומד שנולד מן הישראלית ומת אם אחיו שנולדו ביהדות חייבין להתאבל עליו אם לאו. פסק מפורש בזה"ל "כשמת בקטנות חייבין להתאבל עליו שהרי לא חטא כלל ואם אביו חטא הוא לא חטא שהרי עדין לא הוזהר, וקטן אוכל נבילות אין ב"ד מצווין להפרישו והוא דמי

כקטן שנשבה לבין העכו"ם, ואפילו נולד מהעכו"ם גמור הולך הולך אחר אמו וכשר הוא ומצוה להחיותו וקרוביו מתאבלין עליו ומיטמאין לו אם הוא בן משומד וברדין הוא שהרי אחיהם הוא וכפרשת טומאת אח כתי', ואם גדל ומחזיק בשמדותו שלא במקום אונס משומד הוא ומשומד אין מתאבלין עליו שאין מתאבלין על שונאיו של מקום ואין מטמאין לו והכי איתא בספרא ואסור להחיותו ומותר להלוות לו בריבית דבכל הני כתי' אחוה והאי לא מקרי אחיו... וזה שגדל וידע שיש לו אחים יהודי ומתדבק בחקות העכו"ם שלא במקום אונס הרי הוא משומד גמור ומורידין ואין מעלין וכיון דמורידין לא אחוה אית לן בהדיה ואין אנו מצוים להחיותו ולא מטמאין עליו... וכ"ש שאין מתאבלין עליו, אבל קרוביו לובשים לבנים שאבדו שונאיו של מקום... וראיתי לרמב"ם ז"ל פ"ג מהלכות ממרים שהוא מקל בבן משומד לדונו כאנוס והדבר צריך הכרע".

הרי בתשב"ץ הכריע כשיטת ר"י ולא שיטת ר"ת (כלי שהביא אותם כלל) ועיקר נימוקו שדין אכילות תלוי אם המת נכלל בשם אחיך אם לאו וכאשר הוא אנוס הוא נשאר בגדר אחיך וחלים כלפיו דיני אכילות. כמובן שהכרעתו נוגדת את הכרעת השו"ע והרמ"א שפוסק כר"ת שאין אכילות בקטן שהמיר עם אמו או אביו כנ"ל.

על מנת להבין שיטת ר"ת והכרעת השו"ע והרמ"א שלא התחשבו כלל בעובדה שמדובר בקטן שבע"כ הובא להמרת דת ע"י אמו או אביו ואנוס הוא, ובכ"ז אין חובת אכילות עליו כשמת, יש לפרש את מכטו והבנתו של ר"ת לתוספתא בסנהדרין ממנה למד והסיק את דינו.

מסתבר שר"ת הבין שהמחלוקת בין ר"א לחכמים אם קטני עיר הנדחת נהרגין או אינם נהרגין אינה מחלוקת בדיני עונשין אם קטן בעיר הנדחת נענש ונהרג על כך שהוא מאנשי עיר הנדחת, שכן קטן אינו כלל בדיני עונשין על מעשיו ובודאי שקטן שעבד ע"ז אינו נהרג על כך אף לר"א. אלא המציאות הקשה והמיוחדת של עיר שלמה שהודחה לע"ז קובעת הלכות לכל המשתייך אליה. כך נאמר ביחס

לעיר הנדחת (דברים פרק י"ג פסוק ט"ז) "החרם אותה ואת כל אשר בה". וחלקו ר"א וחכמים (ר"ע) האם קטני עיר הנדחת כלולים בנאמר ואת כל אשר בה לגבי הריגתם, ועיין בפרוש הרמב"ן על התורה דברים י"ג ט"ז ד"ה החרם אותה... שקשר המחלוקת בתוספתא לנאמר "ואת כל אשר בה".

על כן אמר ר"ת דעד כאן לא פליגי אלא לענין נהרגין אבל לענין אבילות מודים כולם דאין מתאבלין, וסובר ר"ת דאבילות היא יחס ובטוי כלפי האדם ויחס ובטוי כלפי המציאות שהוא משתייך אליה. וכאשר מת אדם המשתייך למציאות קשה של עיר הנדחת או המרת דת יש לבחון לפי זה את היחס כלפיו. לכן בקטנים אף שאנוסים הם, מכל מקום נגררים הם אחר אנשי עיר הנדחת וכן קטן שהמיר עם אביו או אמו נגרר אחריהם, ואין להתאבל על מי שמשתייך למציאות כזו, וליתן בזה הערכה לאותה מציאות שלילית. אדרבא יש לשמוח כאשר מציאות רוחנית חמורה כ"כ הולכת ומתמעטת.

לעומתו סובר ר"י דעיקר ענין האבילות היא בטוי כלפי המת עצמו ובקטן שהמיר עם אביו או אמו מאחר שהוא כאנוס הרי הוא נשאר בגדר אחיך ולכן יש להתאבל עליו. וכן הם דברי המרדכי שדחה את ראיתו של ר"ת מהתוספתא דקטני עיר הנדחת וכתב "...ועוד דעיר הנדחת לא שייכא לשאר מקומות דקטן שעבד ע"ז אף לרבי אליעזר אינו נהרג" הרי שרק מציאות חמורה וקשה כעיר הנדחת קובעת דינים מיוחדים כלפיה כפי המחלוקת של התוספתא, אבל המרת דת של קטן עם אביו או אמו אינה מציאות קשה כ"כ כעיר הנדחת שתבטל את דין האבילות על הקטן שנגרר אליה באונס ע"י אביו או אמו. ומאחר שהקטן שהמיר נשאר בכלל אחיך עקב אונסו סבור ר"י שיש להתאבל עליו כמו על כל אדם מישראל. והדגול מרבכה מוסיף שיש להחמיר כר"י בדין של היום הראשון שהוא להרבה פוסקים דאורייתא. וכך גם התשב"ץ רואה את דיני אבילות באופן שמתחסים ונקבעים כלפי האדם ולא כלפי המציאות, וכאשר האדם נשאר בכלל אחיך יש דיני אבילות עליו.

מסקנתו של ר"ת מהתוספתא שדיני קטני עיר הנדחת אינם דין בהם אלא במציאות הקשה וחמורה אליה הם משתייכים, באה לידי בטוי ברור ונוקב יותר בשיטתו של הרמב"ם בהל' עבודה זרה פרק ד' הלכה ו' בה קבע "ומכין את כל נפש אדם אשר בה לפי חרב טף ונשים אם הודחה כולה, ואם נמצאו העובדים רובה, מכים את כל הטף והנשים של עובדים לפי חרב"...

על מנת להכין את שיטת הרמב"ם שגם הטף נהרגים אע"פ שאינם בני עונשין כלל ובמה חטאו שיהרגו מפנה בעל אור שמח (שם) לדברי הרמב"ם עצמו במורה נבוכים חלק ראשון פרק נ"ד "...וכאילו ספר שמכלל מצוותיו שהם מכלל פעולתו בלא ספק - שיהרג זרע עובדי עבודה זרה אף על פי שהם קטנים, מתוך אבותם ואבות אבותם. וזאת המצוה מצאנוה נמשכת בתורה בכל מקום כמו שצוה בעיר הנדחת החרם אותה ואת כל אשר בה כל זה למחות הרושם ההוא המביא להפסד הגדול כמו שבארנו".

באר הרמב"ם את הטעם להלכה שקטני עיר הנדחת נהרגין אף על פי שהם קטנים כדי "למחות הרושם ההוא המביא להפסד גדול" הרי שהמציאות הנוראה והקשה של עיר הנדחת היא שגורמת שאותם קטנים המשתייכים לה יהרגו. ויש מפרשים ברמב"ם שדינם של קטני עיר הנדחת ליהרג מותנה במדת השתייכותם למציאות של עיר הנדחת. בלשון התוספתא נאמר "קטני עיר הנדחת שהודחו עמה" ודייק בעל עבודת המלך (הוצאת מוסד הרב קוק) בחידושו וכאוריו לרמב"ם ספר המדע הל' ע"ז פרק ד' הלכה ו' מהאמור "הודחו" שגם הקטנים עבדו שם ע"ז וגזיה"כ היא שאף קטנים שאינם בכלל עונש בכל התורה, נענשים בעיר הנדחת מילפותא "דכל אשר בה". אבל אם לא עבדו כלל הרי הם צדיקים שבתוכה ובודאי שאינם נהרגים וכתב שם "וכדומה שאמרו לי כן גם בשם מו"ר הגאון החסיד מוהר"ח הלוי זצ"ל (ר"ח מבריסק)".

עיון בדברי המרדכי בסנהדרין שהובא לעיל מלמד שפרש כך בתוספתא וז"ל "...דהתם מיירי שגדולין קצת ועבדו ע"ז אבל קטן שאינו יודע בין ימינו לשמאלו

חשוב כישראל... אמנם מדברי ר"ת נראה שהבין דהתוספתא עוסקת גם בקטן בן שנה או שנתיים שלא שייך כלל לעבודה זרה. החזון איש חו"מ סנהדרין סימן כ"ד ס"ק י"ד ד"ה ר"מ פ"ד ה"ו כותב "וכונת הרמב"ם כאן דמכין טף ונשים בזמן שהודחה כל העיר והיינו אנשים ונשים כולם, וטף אינו ניצול וממילא נהרגין כולן, ונראה בטף יתומים ויתומות או של עיר אחרת וסמוכים על שולחן של בן עיר נצולין" היינו דלרמב"ם טף שנהרגים אין זה בשביל שייכותם העצמית כעובדי ע"ז, אלא בהיותם בניהם של מי שהודחו לע"ז, אבל אם אין לקטן קרבת משפחה שתיצור איזה שהיא שייכות למציאות של ע"ז בעיר הנדחת אינו נהרג.

סברה זו נראית גם לשיטת הרמב"ן דברים פרק י"ג פס' ט"ז, שחולק על הרמב"ם וקובע שאין ממיתים את הטף שהם קטנים בזכרים ובנקבות. הוא מכריע כדברי ר"ע בתוספתא שהטף אינם נהרגין, כיון שהתורה עצמה חידשה ביחס לעיר הנדחת "ונתן לך רחמים ורחמך" (שם פסוק י"ח) שרחמים אלו מתייחסים על הקטנים שבתוכה. מכאן היה מקום להחיל גם על הקטנים את הנאמר החרם אותה ואת כל אשר בה מחמת שייכותם למציאות הנוראה הזו, אך הוראת הרחמים המיוחדת שקבעה תורה היא שהוציאה את הקטנים מחרם ההריגה ולא עצם היותם קטנים שאינם בני עונש.

ר"ת ג"כ פרש את דברי חכמים (ר"ע) בתוספתא שקטני עיר הנידחת אינם נהרגים מהטעם המיוחד של חובת רחמים כלפי ענין ההריגה אבל בענין האכילות גם חכמים (ר"ע) יודו שאין מתאבלים על הקטנים, שכן אין ראוי לבטא אכילות על מציאות קשה של ע"ז והמרת דת.

לסכום ניתן לומר ששיטת ר"ת, שכמוה פסקו השו"ע והרמ"א, שאין אכילות על קטן שהמיר דתו עם אביו או אמו, מבוססת על כך שעקב המציאות הקשה של המרת הדת אליה נסתפח הקטן אין להתאבל על מציאות כזו שמתמעטת. אין כאן הלכה אישית כלפי הקטן שכן הוא אנוס במצב זה ונשאר עדין בכלל אחינו.

במקום שאין מציאות חדשה וקשה של המרת דת שאליה הקטן משתייך, יהיה עליו אבילות, וכן מצינו שכתב האור זרוע בהל' אבילות סימן תכ"ח בקטן בן רשע שמת שמתאבלים עליו. הרמ"א בהל' קריעה סימן ש"מ סעיף ה' פסק כמותו בזה"ל "הפורשים מדרכי צבור אע"פ שאין מתאבלים עליהם מתאבלין על בניהם" למרות שבאותה הלכה פסק שמומר קטן שהמיר עם אביו או אמו אין מתאבלים עליו, הרי ההבדל בין בניהם של הפורשים מדרכי הצבור לבין קטן שהמיר עם אביו או אמו, שהפורשים מדרכי הצבור הם אלו שפרשו משמירת המצוות אך לא יצרו מציאות חדשה של המרת דת בעזיבת דת ישראל לדת אחרת. מציאות זו של עזיבת המצוות היא ענין ומציאות אישית של מי שפרש ואין לראות את בניהם הקטנים כמשתייכים למציאות זו, ולכן מתאבלים עליהם. מה שאין כן אם האב או האם המירו דתם וגררו את בניהם למציאות חדשה זו של דת אחרת או ע"ז, אז יש לראות את הבנים הקטנים כמשתייכים למציאות זו ולכן פסק ר"ת ובעקבותיו השו"ע והרמ"א, שאין מתאבלים על בן קטן של המומרים שמת, אחר שנגרר אחריהם במציאות הזו.

בירור וליבון שיטת ר"ת ופסיקת השו"ע והרמ"א מלמדנו שדיני אבילות אינם רק דינים שבין אדם לנפטר, אלא גם בטוי ויחס למציאות שהוא נתון בה, ולכן מצב שהקטן הוא בבחינת אנוס כתינוק שנשכה, אינו גורם קובע ומכריע, אלא דווקא המציאות הקשה שהוא משתייך אליה קובעת את דיני האבילות ומציאות כזו של המרת דת ועזיבת המצוות היא סיבה שאין מתאבלין עליה כדי שלא ליתן יחס של כבוד והערכה למציאות של חטא עון ורשעות.

גישה וראיה הלכתית זו עמדה ג"כ כבסיס לדברי הרב זצ"ל "שאין הדעה מתקררת עדיין לגמרי, הקצף העז של האומה איננו מתפייס עדיין כל צרכו מכחן של חלוקי סכרות שבין פורשי מדרכי צבור קמאי ובתראי". כלומר הטעם שיש לראותם כשוגגים שמעשה תקופת ההתבוללות בידיהם, ולכן למרות היותם פורשים מהתורה והמצוות לא יצאו מכלל אחיך וחלים כלפיהם דיני אבילות כפי שסברו

ר"י והתשב"ץ והדגול מרבבה. על זה כותב הרב "סוף כל סוף המצב נורא המעשים הזרים המחשבות הזרות, דוקא האדיקות של רוח דוקא זר עושה שמות ומרבה חורבן ומשטמה נוראה".

היינו יש לראות את המציאות הנוראה והקשה שאליה משתייכים ובה נתונים אותם חללים ומהו הרוח הזר המרחף על דגל בני גילם. ומאחר והאבילות מתיחסת גם למציאות ולא רק לאדם, מציאות כזו אינה מאפשרת לנהוג כלפיה בדיני אבילות. הרב מגדיר את אותם חללים בכטוי מורכב ופרדוקסאלי "האחים השנואים- וחביבים" כאשר היחס האישי כלפיהם הוא חביבות, והיחס כלפי המציאות הנוראה והקשה בה הם נתונים ואליה הם משתייכים הוא יחס של שנאה.

ראיה זו שורשה וגרעינה הוא בהלכה המבחינה בין האדם לבין המציאות שהוא משתייך לה, כפי שמצינו בדברי ר"ת שנתבררו ונקבעו בהלכה. יחס מורכב זה של אהבה ושנאה מצינו בדברי התניא לקוטי אמרים פרק ל"ב "...וגם המקורבים אליו והוכיחם ולא שבו מעוונותיהם שמצוה לשנאותם מצוה לאהבם ג"כ ושתייהן הן אמת, שנאה מצד הרע שבהם ואהבה מצד בחינת הטוב הגנוז שבהם שהוא ניצוץ אלוקות שבתוכם המחי' נפשם האלוקית".

הבחנתו של הרב ביחס לדיני אבילות בין היחס לאדם לבין היחס כלפי מציאותו מוצאת את בטויה באופן כולל יותר באגרתו להגרי"מ טיקוצנסקי זצ"ל באגרות ראי' ח"ב עמוד רע"א "ובכלל אני מוצא שגם על אחינו הרחוקים שאנו מוכרחים לאסור עליהם מלחמה של מגן או גם של תנופה, הננו מ"מ מוזהרים להתנהג בדרך כבוד ונמוס להלחם על הרע והחטא ולא על רעים וחטאים, שאולי אינם במציאות אחרי הצרוף הגדול של גלותנו הארוכה אולי הם שוגגים אנוסים או מוטעים, ואולי יש בעומק החושך והרע ג"כ גרגירי אורה וטובה וע"י דרכי נועם ונתיבות כבוד ושלוש נוכל הרבה יותר לתקן ולהציל מאשר ע"י משטמא וקינטורי"...

היסוד ההלכתי שניתן להסיק מדברי הרב שהכלל הרואה באחינו שפרשו מדרכי המצות כאנוסים וכתינוקות שנשבו אינו מהווה את הכלל היחיד בכל ההלכות

המתיחסות כלפיהם, כי אם באותם הלכות שענינם יחס אישי לכל פרט, מאחר והם נחשבים בכלל אחיך. אך בהלכות שאינם נקבעות מתוך היחס האישי, כדוגמת הלכות אבילות כפי שנתבאר ונתברר בהרחבה בשיטת ר"ת, ובהלכות אחרות שאין מקומם במסגרת נדונינו כהלכות צרוף למנין, וקבלתם לעדות של אחינו שפרשו מהתורה והמצוות באלו יש לבחון את הדין ע"פ יסודות אחרים.

דרישת ההלכה להבחין בין היחס למציאות לבין היחס לאדם המשתייך לאותה מציאות מלמדת על חובתו ויכולתו של אדם להפריד ולפתח כלפי מציאות רוחנית קשה יחס שאף עומד בסתירה ליחס האישי לאדם המשתייך למציאות זו. בסגולה זו מסביר הרב זצ"ל בעולת ראייה ח"א עמ' רע"ז את מעלתו של שמואל הקטן, שזכה לתקן את ברכת המינים כנאמר במס' ברכות דף כ"ח ע"ב "...אמר להם ר"ג לחכמים כלום יש אדם שיודע לתקן ברכת הצדוקים, עמד שמואל הקטן ותקנה". מבאר הרב שם "אבל ברכה זו של התפלה שכתובה אצורים דברים של שנאה ומשטמה והאדם באשר הוא אדם אי אפשר כלל שלא תמצא בקרבו איזו שנאה טבעית לאויבי נפשו ורודפי עמו, צריכה היא לכוא דוקא ממי שכולו טהור וקדוש לה', שתכונת השנאה הטבעית אין בלבבו כלל, ורק מפני שע"י תקלתם של הרשעים המכשילים, מחוסרת ההתגלות של התכלית הכללית, יעתר אל ה' להדוך אותם. אבל אם ישאר בלבבו איזה רגש כל דהו של שנאה מפני ההתנגדות הטבעית, אף שהיא קדש לה' מהתחלתה מ"מ תגבר בלב להיות ג"כ לשנאה טבעית חוץ משורת הכונה האמיתית. על כן עמד שמואל הקטן ותקנה ורק הוא כאמת ראוי לה כי הוא אשר דרש בנפול אויבך אל תשמח, והסיר מלבבו כל רגש שנאה גם לשונאי נפשו והוא כשיתעורר לתקן ברכה למינים לא תמצא בה כי אם רגשת לב טהור לתכלית הטוב האמיתי הכללי".

הרב רואה את יחס השנאה אצל האדם שכאופן טבעי היא מיוחסת אל האדם והמציאות שהוא נתון בה בלי יכולת הפרדה. ושמואל הקטן התרומם מרגש שנאה טבעי זה בהפרידו בין היחס לאדם לבין המציאות השנואה עצמה, בין הרשע,

לרשעות, והוא שראוי לתקנת ברכת המינים, תפילה שבתוכה אצורים דברים של שנאה ומשטמה כאשר מהות תוכנה הוא תפילה והרשעה כרגע תאבד ולא עושי הרשעה ואמנם ע"פ גרסת הגר"א בנוסת ברכת המינים הוסיף את הקטע "וכל הרשעה כרגע תאבד". (דברים אלו הובאו בסידור אוצר התפילות ופרוש עיון תפילה שם, וציין שכ"ה גרסת הגר"א בשו"ע או"ח סוסי' רמ"א על פי הגמרא בכרכות, י' ע"א, מי כתיב יתמו חוטאים, חטאים כתיב. בדברי הגר"א על השו"ע כפי שצוין לא מצאתי, אך במעשה רב אות מ"ח נמצאת גרסתו זו של הגר"א וכל הרשעה, ועיין בספר זה השולחן להרה"ג ר' שרי' דבילצקי שליט"א על נוסח התפילות והברכות לדעת הגר"א, אות ל"ג דיוקים בנוסח התפילה בהערה 44 שמצא ג"כ את המקור לגרסת הגר"א הנ"ל, במעשה רב אות מ"ח ושהגאון כתב שם ע"ש יתמו חטאים ולא יאמר עושי רשעה). הרי דהגר"א מוצא בעצם נוסח ברכת המינים שתקן שמואל הקטן את גדולתו בהפרדה בין החטא לחוטא ומהות ברכה זו ועומק כונתה לבקש על מציאות הרשעה שתאבד ותכרת בלא כונת שנאה ומשטמה לאדם, כשם שחז"ל (בכרכות שם) קבלו את הבחנתה של ברורי' בדברי דוד המלך כההלים פרק ק"ד, שאמר יתמו חטאים מן הארץ כונתו לחטאים ולא לחוטאים, וע"פ זה אמרה לר"מ שכאשר פוגשים במציאות של רשע אצל בני אדם יש להפריד בין האדם למציאות הרשע שהוא משתייך אליה והתפילה היא לה' שיתמו חטאים, שמציאות החטא תתבטל וממילא יתקיים מאמר הכתוב, ורשעים עוד אינם.

אמנם מצינו הלכות המתיחסות לחוטאים ורשעים עצמם כמו בדיני אכילות על הפורשים מדרכי הציבור בהם עסק הרב זצ"ל כמאמר הנדון, ובהלכות הקשורות לחייבי מיתות בי"ד עליהם קוראים חז"ל את הפסוק "כאבוד רשעים רינה" (משלי פרק י"א פסוק י'). כך נאמר במשנה סנהדרין דף ל"ז ע"ב על דברי העדים שאינם רוצים לבוא להעיד על הרוגי בי"ד, ואומרים מה לנו לחוב בדמו של זה, ומשיבים להם והלא כבר נאמר באבוד רשעים רנה. המרדכי בסנהדרין פרק נגמר הדין סימן

תשט"ז בהביאו את מחלוקת ר"י ור"ת בענין אבילות על קטן בן המומרים ציין שבודאי אין מתאבלים על גדול שהוא מומר כדאמר בפר' נגמר הדין (דף מו ע"ב), ולא מתאבלין, ואמרינן בגמ' (דף ל"ט ע"ב) באבוד רשעים רינה. וכן הש"ך ביו"ד הל' אבילות סימן שמ"ה סעיף ה', ס"ק ט' כותב על ההלכה שאין מתאבלים על הפורשים מדרכי הצבור אלא אוכלים ושותים ושמים על שאכדו שונאין של מקום דכתיב באבוד רשעים רינה. ופסוק זה מפורש על הרשעים ולא על הרשעה.

ברור ההלכה שאין מתאבלין על הפורשים מדרכי הצבור כפי שנתבאר בדברי הרב זצ"ל מלמדנו שכל ההלכות הללו נבנו על ההבחנה בין האדם הרשע למציאות הרשע וגם הנאמר על פי הפסוק באבוד רשעים רינה, נקבע עקב הרשעות שמתמעטת באבוד רשעים ולא בשל מיתתם כשלעצמה.

כך גם מפרש המהר"ל בספרו דרך חיים פרק רביעי באבות משנה כ' וכתב שם "...והא דכתיב באבוד רשעים רינה היינו היכי שבא האבוד בשביל הרשעות שהיו דנין אותו ב"ד למיתה בשביל רשעותו כדי לסלק הרשעות מן העולם אבל אם לא היה משום הרשעות רק נפילה אחרת הגיע לרשע אסור לשמות. וכן מוכח דהך קרא של באבוד רשעים רינה מדבר מזה, דמייתי התם (סנהדרין ל"ט ע"ב) הך קרא על העדים שהעידו על אחד שחייב מיתה, ואם תאמר מה לנו ולצרה הזאת, תלמוד לומר באבוד רשעים רינה וכן הא דאיתא בפ"ק דברכות (י' ע"א) ראה במפלתן של רשעים ואמר שירה שנאמר יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ודבר זה מדבר במפלתן של רשעים לסלק הרשעות מן העולם וזה ראה דוד ברוח הקודש סלוק הרשעות ושםח על זה, ודבר זה בודאי הוא טוב ויפה, אבל אם לא בא האבוד בשביל זה לסלק את הרשעות הרי בודאי אין דבר זה טוב ואף שהוא לרשע ואין לשמות ואיסור גמור הוא".

דברי המהר"ל מלמדים על מהות התשובה לאותם עדים שאינם חפצים להעיד על חייבי מיתות ב"ד, הם העדים רואים בעדותם פעולה כלפי האדם שחטא, ולכן אומרים מה לנו לחוב בדמו של זה, ומשיבים להם שעדות אינה פעולה כלפי

האדם אלא כלפי החטא, ולחזוק מצות התורה שכן עדותם משתלבת בפעולת ב"ד שיעקר מצותו ותפקידו היא מצוות התורה ואזהרותיה (לשון הרמב"ם סה"מ מצוה קע"ו) והעמדת משפטי התורה על תילם, ולא פעולה למען האדם החוטא, וחלק מחזוק מצות התורה הוא בהענשתם של מי שמפר את המצוות כולל עונש של מיתות ב"ד. מבואר שהפסוק "כאבוד רשעים רינה" אינו מתייחס כלפי האיש הרשע אלא כלפי הרשעות, ויש לראות בפעולת בית הדין מעשה שבא כנגד החטא והרשעות ולא פעולה אישית כלפי האדם. אף שהיא גוררת אחריה גם את מותו של החוטא.

דברי המהר"ל מסבירים את דברי הגמרא בכרכות דף ט ע"ב "אמר רב יהודה ברי דרבי שמעון בן פזי מאה וגי' פרשיות אמר דוד ולא אמר הללוי' עד שראה במפלתן של רשעים שנאמר יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' הללוי' ולכאורה איך אמר שירה על מפלתם של רשעים, והרי נאמר כנפול אויבך אל תשמח. יתרה מזו הקשה המהרש"א (שם) בד"ה במפלתן של רשעים על מה שכתבו בשם המדרש (הב"י על הטור או"ח הל' פסח סימן ת"ד, וכן הביא דבריו שם בשו"ע הט"ז ס"ק ג') שאין אומרים הלל ביום אחרון של פסח משום שאמר הקב"ה מעשה ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה. הרי שבמפלתם של רשעים אין מקום לומר שירה. ואכן מכח קושיא זו, דחה המהרש"א את טעם זה להלכה שאין אומרים הלל שלם בשביעי של פסח, והביא טעם אחר שהובא שם במפרשים.

ע"פ דברי המהר"ל שירתו של דוד לא היתה על מפלתם של הרשעים אלא על סלוק הרשעות מן העולם שראה דוד ברוח הקודש את סלוק הרשעות ושמח, שכן כאשר הרשעות מסתלקת מעולמו של הקב"ה נראה העולם במלוא שלמותו בהרמוניה ואחדות מלאה, ללא רבב חטאי בני אדם ועל כך יש לומר שירת הללוי'. ושמא יש לישוב את קושית המהרש"א על המפרשים את הדין שאין לומר שירה בשביעי של פסח ובחזוה"מ מהטעם שאמר הקב"ה למלאכי השרת, מעשה

ידי טובעים בים ואתם מבקשים לומר שירה, שכן מפלתם של המצרים על ים סוף היתה בעיקרה להצלת עם ישראל ולא לסלוק ועשית דין עם חיל פרעה ומצרים. ובזמן שאין עיקר מטרת סלוקם של רשעים לסלוק הרשעות ראוי לומר שירה והלל.

נסיים דברינו מתוך דברי לבון וברור הלכות ביחס כלפי אחים שפרשו מדרכי התורה והמצוות כפי שכתב הרב במאמרו הנדון "על במוחינו חללים" שהם בטוי לתמצית דברינו. הספר וכל אגפיו הם אותם ברורי הלכה שבתוך כל גרגיר המתגלה מאוצר הספר המון רב של לב ושל חיים מונחים. בתוך ברורי הלכה אלו אנו מוצאים את "חשבונו של עולם ברור, הנראה לנו עין בעין כמו שהוא, עם בהליו ונוראותיו, אחים חביבים-שנואים נשמות קדושות-משוקצות כטומאת הנדה אוי מה היה לנו".

מציאות שנואה ואחים חביבים.

